

ՍՏԱՏԻԿԱՆ ԵՎ ԴԻՆԱՄԻԿԱՆ. ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԵՎ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԳԾԱՅԻՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ
ՊԱՏԿԵՐԱՑՈՒՄՆԵՐԸ ՀԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ. ՄԱՍ Ի*

ՄԱՐԻԱՄ ԽԱՆԶԱԴՅԱՆ

Քանալի բառեր՝ պատմության գծային զարգացում, պատմության ցիկլային զարգացում, վաղ պետականություն, Հին Եգիպտոս, առասպել, առասպելամտածողություն, ժամանակի մասին պատկերացումներ, Մանեթոն:

Հոդվածում քննարկվում է ժամանակի և պատմության մասին պատկերացումների զարգացումը հինարևելյան՝ եգիպտական, միջագետքյան (շումերա-աքքադական, բաբելոնական, ասորեստանյան), խեթա-հուրիական աշխարհագրական համակարգերում, զրադաշտական և հուդայական կրոններում: Պատմության գծային զարգացման գաղափարը սկսում է ձևավորվել ժամանակի մասին ցիկլային պատկերացումների ներսում՝ իր տրամաբանական ավարտին հասնելով առաջին կրոնական համակարգերում՝ հուդայականության և զրադաշտականության մեջ: Հոդվածի առաջին մասը նվիրված է առասպելամտածողությանը և ժամանակի մասին պատկերացումների եգիպտական տարբերակին:

Ժամանակը և տարածությունը՝ արիստոտելյան «բանականության կատեգորիաները», մտածողությունը պարփակող ամուր շրջանակներն են¹: Ժամանակի գաղա-

* Հոդվածը ներկայացվել է 13.07.2020: Գրախոսվել է 13.08.2020:

¹ Дюркгейм 1998: 184.

փարը փոխկապակցված է տարածության, պատճառականության, ճակատագրի և նման համապարփակ հասկացությունների հետ, և այդ փոխկապակցվածությունը ձևավորում է աշխարհի յուրատեսակ մոդել կամ «կոորդինատների ցանց», որի միջոցով մարդիկ ընկալում են իրականությունը և կառուցում աշխարհի՝ իրենց գիտակցության մեջ գոյություն ունեցող պատկերը²:

Հոդվածի շրջանակներում մենք կքննարկենք հինարևելյան հասարակություններում (եգիպտական, միջագետքյան՝ շումերա-աքքադական, ասորեստանյան, բաբելոնյան, խեթա-խուրիական աշխարհատեսական համակարգերում, զրադաշտական և հուդայական կրոններում) **ժամանակի** մասին պատկերացումների և **զծային զարգացման** գաղափարի առաջացման և ծավալման հարցը:

Հինարևելյան դարաշրջանն առաջին պետականությունների և գրոյից ձևավորվող արխաիկ աշխարհատեսական համակարգերի առաջացման շրջանն է: Արխաիկ մարդուն բնորոշ աշխարհատեսական համակարգը գիտության մեջ ստացել է **առասպելամտածողություն** բնորոշումը: Սոցիոլոգիական գիտությունների զարգացմանը զուգահեռ ձևավորվել են առասպելամտածողության ուսումնասիրման բազմաթիվ դպրոցներ, որոնցից առաջինը Է. Դյուրկհեյմի «**կոլեկտիվ պատկերացումների**» հայեցակարգն էր: Առասպելամտածողությունը (Դյուրկհեյմի ձևակերպմամբ՝ արխաիկ կամ նախնադարյան համայնքի կոլեկտիվ մտածողությունը) նա դիտարկում էր որպես տարրական կրոն, մարդու պատկերացումների առա-

² Гуревич 1999: 33-34.

ջին՝ մանկական համակարգ³. «Կուլեկտիվ պատկերացումները արդյունք են հսկայական կոոպերացիայի, որը ծավալվել է ոչ միայն ժամանակի, այլև տարածության մեջ. այդ պատկերացումները ստեղծելու համար տարաբնույթ ուղեղների անհաշվելի բազմությունը միավորել, միախառնել, զուգակցել է սեփական գաղափարներն ու զգացմունքները, սերունդների երկար շարքերն այդ պատկերացումներում կուտակել են իրենց գիտելիքներն ու փորձը»⁴:

Դյուրկհեյմյան սոցիոլոգիական դպրոցի հետևորդ Լյուայեն Լևի-Բրյուլն առաջարկեց *état prélogique* (նախատրամաբանական մտածողություն) հասկացությունը: Նա գտնում էր, որ նախնադարյան մտածողության միտվածությունն այլ է. այնտեղ, որտեղ մենք փնտրում ենք երկրորդական պատճառներ և կայուն նախորդող պահեր (անտեցեղենտներ), նախնադարյան մտածողությունը ուշադրություն է դարձնում բացառապես միստիկ պատճառներին, որոնց ներգործությունը զգում է ամենուր: Մեզ համար անընդունելի հակասությունները նախնադարյան մտածողության համար նշանակություն չունեն: Դա է պատճառը, որ այժմյան մտածողության հետ համեմատած՝ նախնադարյան մտածողությունը նախատրամաբանական⁵ է (նաև միստիկական. նախատրամաբանականն ու միստիկն ավելի շուտ միևնույն հիմնական հատկության երկու կողմերն են, քան ինքնուրույն որակներ. պատկերացումների բովանդակության տեսակետից այն միստիկ է, ասոցիացիաների տեսակետից՝ նախատրամաբանական⁶):⁷

³ Дюркгейм 1998:183.

⁴ Նույն տեղում, 193:

⁵ Левин-Брюль 1980: 132.

⁶ Նույն տեղում, 138-139:

Լևի-Քրյուլի *état prélogique* հասկացությանն արձագանքեց ամերիկացի հետազոտող Ֆ. Բոասը *The Mind of Primitive Man* աշխատությամբ (1911 թ.), որտեղ նա պնդում էր, որ մարդկության բնույթը, հոգեկանն ու մտավոր ունակությունները միասնական են, իսկ մշակութային զարգացման մակարդակը պայմանավորված է մշակութային պայմաններով, այլ ոչ թե տարբեր ռասաների ունակությունների բնական տարբերություններով⁸: Իր բացասական կարծիքը հայտնեց նաև Կ. Յունզը՝ ընդգծելով, որ «...չկա ապացույց այն բանի, որ նախնադարյան մարդը մտածում, զգում կամ ընկալում է սկզբունքորեն այլ կերպ, քան մենք»⁹: Ավելին, Յունզը համեմատեց նախնադարյան մարդու պատկերացումները ժամանակակից մատերիալիստական հայացքների հետ. երկու աշխարհատեսություններում էլ անհատը ներկայանում է որպես **արդյունք**, առաջին դեպքում՝ բնական պատճառների հետևանք, երկրորդ դեպքում՝ նախակերտ, պարզունակ հասարակությունում, կամայական իրադարձությունների հետևանք: Երկու դեպքում էլ մարդկային անհատականությունն արտաքին միջավայրի

⁷ Լևի-Քրյուլը հավելում է, սակայն, որ *état prélogique* հասկացությունը բնավ չի նշանակում, որ մարդկությունը մտածողության երկու ձևեր է ունեցել, որոնցից մեկը՝ նախատրամաբանականը, նախորդել է տրամաբանականին, որ նախատրամաբանականը հակատրամաբանական է կամ այլզիկ, որ նախատրամաբանական և տրամաբանական մտածելաձևերը միմյանցից բաժանված են խուլ պատով: «Նախատրամաբանական» եզրույթը նշանակում է, որ կան տարբեր մտածողական կառույցներ, որոնք կարող են գոյություն ունենալ միևնույն հասարակության և հաճախ միևնույն գիտակցության մեջ: Տե՛ս **Левин-Брюль 1980**: 132, 138.

⁸ **Боас 1926**:13-14; **Клейн 2014**: 319.

⁹ **Юнг 1930**, օնլայն տարբերակը՝ http://psylib.org.ua/books/_yungk02.htm

գործող սուբստանցիաների պատահական արդյունք է: «Բանն այն է, որ մարդկության նախնադարյան մտքերից փիլիսոփայական համակարգ անհնար է բխեցնել, այլ կարելի է դուրս հանել միայն անտիֆոնիաներ, որոնք սակայն բոլոր ժամանակներում և բոլոր մշակույթներում կազմում են հոգևոր պրոբլեմատիկայի անսպառ հիմքը»¹⁰:

Իր հայեցակարգն առաջարկեց նաև Կարլ Յասպերսը: Նա առանձնացրեց աշխարհատեսության (*Ein Bild des Ganzen*) մի քանի ձևեր՝ առասպելներ թեոգոնիաներով և կոսմոգոնիաներով, այնուհետև աշխարհի քաղաքական ճակատագրերը կանխորոշող աստվածային գործերի շարան և, վերջապես, պատմության ամբողջական ընկալում՝ աշխարհաստեղծումից մինչև ահեղ դատաստան¹¹: Պատմական գործընթացը, ըստ Յասպերսի, միասնական բնույթ ունի. այն ընթացք է, որն ունի սկիզբ և վերջ, իմաստային ավարտ, եզրափակում¹²: Առասպելական աշխարհատեսությունը, ըստ Յասպերսի, սահմանափակ է, դանդաղ ընթացող, մարդն ինքն իրեն չի գիտակցում և, հետևաբար, չի ճանաչում¹³: Այն մարդու՝ նախապատմական շրջանում ձևավորված էութենական հիմքն է¹⁴:

Յասպերսը առասպելամտածողության գերակայության ավարտի նոր հայեցակարգ առաջարկեց: Եթե եվրոպական պատմափիլիսոփայությունը որպես պատմական զարգացման մեկնակետ դիտարկում էր Քրիստոսի

¹⁰ Юнг 1930, օնլայն տարբերակը՝ http://psylib.org.ua/books/_yungk02.htm

¹¹ Jaspers 2017: 13.

¹² Гайдено 1991: 21-22.

¹³ Jaspers 2017: 20.

¹⁴ Jaspers 2017: 42.

հայտնվելը՝ հեգելյան «համաշխարհային պատմության առանցք» բնորոշումով¹⁵, ապա Յասպերսը «*Achsenzeit*», «*Achse der Weltgeschichte*» (առանցքային ժամանակ)¹⁶ է համարում մ.թ.ա. 800-200 թթ.¹⁷: Ըստ Յասպերսի՝ սա այն շրջանն է, երբ մարդկությունն առասպելամտածողությունից անցնում է տրամաբանական մտածողության, առասպելից՝ լոգոսի¹⁸, երբ միմյանցից հեռու և միմյանցից տարբերվող մշակույթներում ի հայտ են գալիս խորհրդածական հոգևոր կյանքի ակտիվ օջախներ¹⁹։ սա հունական պոլիսի կայացման, փիլիսոփայության առաջացման, հինկտակարանյան մարգարեների և այլնի շրջ-

¹⁵ Гайденко 1991: 22.

¹⁶ Սակայն անհրաժեշտ է նշել, որ Յասպերսի այս տեսությունը 2018 թվականին լուրջ վերանայման է ենթարկել Յան Ասսմանը իր *Achsenzeit. Eine Archeologie der Moderne* աշխատության մեջ, որտեղ նա վերհանում է Յասպերսի տեսության հենքը՝ Ավեստայի առաջին եվրոպացի թարգմանիչ Աբրահամ Անկետիլ-Դյուպերոնից սկսած մինչև Ռոբերտ Բելլա (ամբողջ աշխարհի համար համընդգրկուն, համապարփակ պատմության, եվրոպայում գրադաշտականության և կոնֆուցիականության ճանաչման փուլերով հանդերձ)՝ եզրահանգելով, որ «առանցքային ժամանակ» եզրույթն այս պահին պատմափիլիսոփայության, այլ ոչ թե իրական պատմության հետ պետք է զուգորդել և անհրաժեշտ է խուսափել պատմության նորմատիվ փուլազատումից: Ցավոք, գիրքն ամբողջությամբ համացանցում գտնելը դեռ անհնար է, կան միայն բովանդակությունը և նախաբանի մի մասը (<https://d-nb.info/1161477306/04>), այդ պատճառով ստիպված էինք առաջնորդվել երկու գրախոսությամբ՝ Schnurer «*Jan Assmann: Achsenzeit*» <https://www.socialnet.de/rezensionen/25040.php> և Horyna «*ASSMANN, Jan: Achsenzeit. Eine Archeologie der Moderne*» գրախոսությամբ *Filozofia* (April 2019) անցանց ամսագրում՝ https://www.sav.sk/index.php?lang=en&doc=journal-list&part=article_response_page&journal_article_no=16827:

¹⁷ Jaspers 2017: 17-18.

¹⁸ Նույն տեղում:

¹⁹ Гайденко 1991: 23.

ջանն է: Հենց «*առանցքային շրջանի*» մարգարեներին է Յասպերսը վերագրում անհատականության սրված ինքնագիտակցումը և բարոյագիտական այն պաթոսը, որը մեծամասամբ խզում է կապը ծեսի և պաշտամունքի հետ և թույլ է տալիս մարգարեների մեջ տեսնել փիլիսոփայական հավատքի նախակարապետներին²⁰:

Տասնամյակներ անց ֆրանսիացի ստրուկտուրալիստները Կլոդ Լևի-Ստրոսի գլխավորությամբ, վերանայելով Լևի-Բրյուլի տեսակետներն ազգագրական նոր նյութի հիման վրա, սկզբունքորեն հրաժարվեցին *état prélogique* արտահայտությունից՝ հակադրելով դրան պատմական զարգացման բոլոր փուլերում մարդկային բանականության միասնականության օրենքը²¹. «*Առասպելամտածողության մեջ գործում է նույն տրամաբանությունը, որը գործում է նաև գիտական մտածողության մեջ. մարդը միշտ հավասարապես լավ է մտածում*»²²:

Ինչևէ, առասպելամտածողության և լոգոսի (քննական մտածողության) դեպքում տրամաբանությունը և՛ այստեղ, և՛ այնտեղ նույնն է. առասպելամտածողությունը սպեցիֆիկ է, առանձնահատուկ, բայց ոչ անտրամաբանական. մարդ տեսակի մտավոր ունակությունները և մտածելաձևը թե՛ *տրաժամանակյա*, թե՛ *համաժամանակյա* հարթություններում նույնն են²³:

Կարող ենք համադրել առասպելամտածողությունն ու քննական մտածողությունը ֆիզիկայի հետ: Կա նյութոս-

²⁰ Гайденко 1991: 23; Рахманинова 2014, օնլայն՝ <https://runivers.ru/philosophy/logosphere/477058/>

²¹ Дараган 1987: 13.

²² Леви-Стросс 1972a: 207.

²³ Տե՛ս Жмудь 1988, օնլայն՝ http://Annales.info/other/small/mifmysl.htm#_ftnref1

յան ֆիզիկա՝ իր օրենքներով և էյնշտեյնյան՝ իր օրենքներով: Երկու դեպքում էլ գործ ունենք ֆիզիկայի հետ, բայց ելակետային առումով տարբերվող պայմաններով:

Որո՞նք են այդ դեպքում առասպելամտածողության ելակետային պայմանները:

Առաջին նախապայմանն արխաիկ մարդու գիտակցության մակարդակն է, անհատական գիտակցությունը դեռ չի առանձնացել միջավայրից՝ թե՛ բնական, թե՛ սոցիալական շրջակա աշխարհից²⁴, կերպարն ու առարկան, սուբյեկտիվն ու օբյեկտիվը դեռ տարանջատված չեն: Եվ որպես հետևանք՝ այն տրամաբանության տեսակետից դիֆուզային է և չմասնատված: «Արխաիկ առասպելաբանության մեջ ամեն ինչը տարբեր է ամեն ինչից, և նաև անցնում է մեկը մյուսին, ամեն բան կարող է վերածվել ամեն բանի, ... ներառյալ առարկաների սուբստանցիաները»²⁵:

Արխաիկ պատճառափոխանքային կապը հակապատճառական (антикаузальный) բնույթ ունի. մի միտքը կրկնվում է մյուսով, մի կերպարը՝ մեկ այլով, նրանց ձևերի տարբերությունը ստեղծում է թվացյալ բազմազանությունը²⁶, մետոնոմիկ կապերն ընկալվում են որպես լիահավասար պատճառական կապեր (օր.՝ խուսափում են մարդու մազերը կամ եղունգները վերացնելուց, որ չսպանեն դրանց կրողին)²⁷, առարկայի ծագումն ընկալվում է որպես առարկայի էություն²⁸, և տիեզերաբանական հարցերն էլ մեծամասամբ տիեզերքի այս կամ այն

²⁴ Токарев, Мелетинский 1991: 13.

²⁵ Лосев 1991: 35.

²⁶ Фрейденберг 1998:29.

²⁷ Дьяконов 1983: 98.

²⁸ Токарев, Мелетинский 1991: 13.

մասերի ծագման մասին պատումներ են²⁹: Սա առարկայական-զգացմունքային, կերպարային մտածողություն է, որում վերացական հասկացությունները թույլ են զարգացած³⁰: Այն բազմասեմանտիկ է, մետաֆորիկ և խորհրդանշական³¹:

Առասպելամտածողության մեջ անցյալն ու ներկան միահառնված են: Արխաիկ մշակույթի առաջընթաց շարժումը հենվում է վերապրածի և անցածի վրա, որոնք նորի և արդիականի պարագայում մնում են չհաղթահարված³²: Այս «ծուղակի» մեջ կրնկնեն նաև եգիպտական պատմագրությունը և բաբելոնյան աշխարհատեսությունը. երկուսն էլ չեն կարողանա հաղթահարել իրենց փառավոր անցյալը:

Արխայիկ մարդը թե՛ ֆիզիկապես, թե՛ հոգով խորասուզված է մի աշխարհի մեջ, որի լոկ մի մասն է, ոչ թե տերը, նրա կենդանաբանական դասակարգման գազաթնակետը homo sapiens-ը չէ³³:

Այնուամենայնիվ, նույնիսկ այս վիճակում մարդկային ուղեղը փորձում է ընդհանրացնել և համակարգել, կառուցել բինար հակադրությունների համակարգ, որը ներառում է տարածության կառուցվածքը (վերև-ներքև, երկինք-երկիր), ժամանակային կոորդինատները (օր-գիշեր, ամառ-ձմեռ), ինչպես նաև բնական և մշակութային-սոցիալական հարթությունների ծայրակցատեղերում գտնվող հակադրությունները (նախնիներ-հետնորդներ,

²⁹ Мелетинский 1972: 159.

³⁰ Вейнберг 1986: 46.

³¹ Кузнецов 2007: 333.

³² Фрейденберг 1998: 29.

³³ Юнг 1930, օնլայն տարբերակը՝ http://psylib.org.ua/books/_yungk02.htm

յուրայիններ-օտարներ և այլն)³⁴:

«Յուրաքանչյուր մարդ, սկսած նախնադարյան մարդուց, գործելով կենսաբանական, աշխարհային, սոցիալական ուժերի համակարգում, ականայից բեկում է դրանք իր ամբողջ կենսաբանական, արտադրական և հասարակական բնույթով, և այդ բեկումների արդյունքն է դառնում առասպելը՝ աշխարհի վաղնջագույն հայելին»³⁵:

Առասպելը լեզու է, բայց այդ լեզուն գործում է ամենաբարձր մակարդակով, որտեղ իմաստին հաջողվում է անջատվել իրեն ստեղծած լեզվական հիմքից³⁶, այլ կերպ ասած՝ արխաիկ մարդը, համակցելով լեզվական միջոցները և պատմական պատահականությունները³⁷, ստեղծում է որոշակի խորհրդանշական լեզու, որի եզրույթներով էլ մեկնաբանում է ինքն իրեն³⁸:

Առասպելամտածողության շրջանակներում ապրող հանրույթի համար բնական է հասարակագիտական և կրոնական հայեցակարգերի միասնականությունը: Եվ տվյալ կրոնական համակարգը, որի առանձնահատկություններն իրենց հերթին հստակ սոցիալական և աշխարհագրական պատճառներ ունեն, ի հայտ է բերում պատմական գործընթացի իր ուրույն ընկալումը, որը նաև սերտաճած է անդրշիրիմյան կյանքի պատկերացումների հետ: Փորձենք այդ տարբերությունները ցույց տալ ժամանակի մասին պատկերացումների օրինակով:

Ժամանակը առասպելամտածողության մեջ

³⁴ Топоров 1991: 162.

³⁵ Фрейденберг 1998: 143.

³⁶ Леви-Стросс 1972a: 187.

³⁷ Леви-Стросс 1972b: 28.

³⁸ Токарев, Мелетинский 1991: 14.

Ժամանակի գաղափարի առաջացումն ինքնին հետաքրքիր երևույթ է, և այն պետք է պայմանավորված լինի նախնադարյան մարդու կենսական կարևորություն ունեցող զգացողություններով:

Ժամանակի և տարածության մասին պատկերացումների ձևավորման պատմությունն անցել է երկու փուլ. սկզբնապես հիշողության մեջ արձանագրվել է ժամանակի ընթացքը, որն արտահայտվել է ցերեկ-գիշեր, տարվա եղանակների, երկնային լուսատուների դիրքերի հերթագայությամբ: Այս պահին ժամանակի զգացողությունը մարդու հարմարվելն է բնական միջավայրին³⁹:

Ֆրանսիացի փիլիսոփա և սոցիոլոգ Ժ.-Մ.Գյույոն (Jean-Marie Guyau) դեռ XIX դ. վերջերին առաջարկել էր ժամանակի գաղափարի ձևավորման հետաքրքիր հայեցակարգ. նախնադարյան մարդը ժամանակը պետք է ընկալեր տարածական կերպով՝ ստիպված լինելով մտային վերացարկմամբ մեկ գծի տարբեր հատվածներում դասավորել միմյանց հաջորդող իրադարձությունները: Այլ կերպ ասած՝ ժամանակը պատկերացնելու համար մարդը տարածական պատկերների շարքի կարիք ուներ⁴⁰:

Գյույոյի վարկածը, ըստ որի՝ ժամանակի մարդկային ընկալման հիմքում ընկած են տպավորությունների կուտակումը և հեռանկարի առաջացումը, լրացվում է մարդաբանների այն տեսակետով, որ Homo sapiens-ի ճակատային հատվածների հսկայական զարգացումը կարող էր սերտ կապ ունենալ նրա՝ ապագա իրադարձություններին հարմարվելու աճող ունակության և առաջ

³⁹ Багд 1987: 8.

⁴⁰ Гюйо 1899: 24.

նայելու միտման ձևավորման հետ⁴¹:

Զարգացման հաջորդ փուլում ժամանակ-տարածություն կապերը սկսում են ակտիվ կիրառվել՝ առարկայական-գործնական գործունեությունը կազմակերպելու համար: Որոշիչ նշանակություն են ձեռք բերում արտադրության ձևերի զարգացումը և այս ամենի հիմքի վրա իր ապրումները վերլուծելու ընդունակության ձևավորումը: Ժամանակի մասին պատկերացումները սկսում են ձեռք բերել տվյալ ձևավորվող մշակույթին բնորոշ ձևեր. մշակույթը ուրք է դնում ինքն իրեն՝ իր տարբերվող առանձնահատկություններով ճանաչելու երկարատև և դժվար ճանապարհի վրա, այսինքն՝ ճանաչում է ինքն իրեն պատմության աշխարհում տարածական-ժամանակային կողմնորոշման միջոցով: Միայն այս դեպքում պատմական գիտակցության տիեզերաբանական, նատուրալիստական և այլ ձևեր կփոխարինվեն պատմական գիտակցության բուն պատմական ձևով⁴²:

Ժամանակի տարածական ընկալմանը զուգընթաց ձևավորվում է **ռիթմի** զգացողությունը, որը հիմնարար նշանակություն ունի թե՛ ժամանակի, թե՛ խոսքի զարգացման համար⁴³: Աստիճանաբար գոյանում են որոշ ժամանակային ասոցիացիաներ, որոնք ժամանակը բաժանում էին ինտերվալների, ինչպես տակտը՝ երաժշտության մեջ (վերոնշյալ բինար հակադրությունների շարքից): Եվ մարդկային ուղեղի համար դեռ շատ երկար ժամանակը բնորոշվելու է ոչ թե իր տևողությամբ, ուղղվածությամբ ու անդառնալիությամբ, այլ կրկնողությամբ ու համաժամանակությամբ՝ **«առասպելական**

⁴¹ Уитрой 2003: 72.

⁴² Барг 1987: 8.

⁴³ Уитрой 2003: 75.

ժամանակի» առանձնահատկություններով⁴⁴. «ժամանակի կատեգորիայի հիմքում սոցիալական կյանքի ռիթմն է, բայց եթե կա կոլեկտիվ կյանքի ռիթմ, ապա կարելի է համոզված լինել, որ նման ռիթմ կա և՛ անհատի կյանքում, և՛ ավելի լայն առումով՝ Տիեզերքում: Առաջինն ընդամենն ավելի երևացող է և ակնհայտ»⁴⁵:

Ռիթմը կրկնություն է, որում արտահայտվում է կինեստատիկ խթանման և ինքնապահպանման միտումը: Ռիթմի զգացողության բարձր զարգացածությունը թույլ է տալիս հանրային գործել ներդաշնակ մեխանիզմի պես՝ պատերազմելու կամ որսի դուրս գալու պարագայում:

«Այս փուլում ժամանակի և տարածության ընկալման էական առանձնահատկությունը նաև այն է, որ մարդու գիտակցության մեջ դրանք ոչ թե չեզոք կոորդինատներ են, այլ հզոր տարօրինակ ուժեր, որոնց կառավարման ներքո է ամեն ինչ՝ առարկաները, մարդկանց կյանքը և նույնիսկ աստվածները: Այդ իսկ պատճառով նրանք զգացմունքային-արժեքային լցվածություն ունեն. թե՛ ժամանակը և թե՛ տարածությունը կարող են լինել բարի ու չար, սակրալ ու սովորական և այլն»⁴⁶:

Եվ այսպես՝ արխաիկ մարդու ժամանակի ընկալումները սպեցիֆիկ են. նախ՝ ժամանակին բնորոշ է **ռիթմայնություն և մշտական վերադարձի զգացողություն**: Ժամանակն այստեղ կարող է լինել նախնական կամ նախաժամանակ՝ սակրալ ժամանակ, երբ աստվածները (արարիչները, մշակութային հերոսները) ստեղծում են աշխարհիս ներկա վիճակը՝ սկզբնաառարկաների, սկզբնագործողությունների և սկզբնաարարման ժամա-

⁴⁴ Уитроу 2003: 75.

⁴⁵ Дюркгейм 1998: 198 (сн. № 24).

⁴⁶ Гуревич 1999: 47-48.

նակը, որին կհաջորդի իրական էմպիրիկ իրադարձությունների՝ պրոֆանային ժամանակը, ինչն էլ արտացոլված է տիեզերաստեղծական, մարդաստեղծական և ծագումնաբանական առասպելներում⁴⁷:

«Նախնական առասպելական ժամանակն առասպելաբանական մտքի շար կարևոր կարեգորհա է: Այն հարացուցային գործառույթ ունի և հետագայում առաջացողի աղբյուրն է ու նախապարճառը: Դա նախնիների, մշակութային հերոսների, առաջին առարկաների, տիեզերական և սոցիալական կարգի հաստատման ժամանակն է: Ավելի ուշ առասպելներում այն կվերածվի ոսկյա կամ հերոսական դարաշրջանի»⁴⁸:

Ժամանակ/հաստատված կարգուկանոն – պրոֆանային ժամանակ գծային հայեցակարգը միաժամանակ լրացվում է ցիկլային փուլերով կամ վերածում ցիկլային փուլերի՝ էպոսի, ծեսերի և այլնի միջոցով անընդհատ վերարտադրելով, կապ պահելով, ծեսերով մոգական ուժերը պարբերաբար ակտիվացնելով՝ բնության և հասարակության կարգը պահելու համար:

Հիշողության (առասպելական) ֆիգուրները⁴⁹ պետք է մարմնավորված լինեն որոշակի տարածության մեջ և արդիականացվեն որոշակի ժամանակի մեջ, այսինքն՝ նրանք միշտ որոշակի են ժամանակի և տարածության մեջ, թեև ոչ միշտ աշխարհագրական կամ պատմական

⁴⁷ Мелетинский 1991: 252-253.

⁴⁸ Мелетинский 2011, օւլայն՝ <https://omiliya.org/article/mifologicheskoyemyshlenie-kategorii-mifov-em-meletinskii.html>

⁴⁹ «Под «фигурами воспоминания» мы подразумеваем, напротив, культурно сформированные, общественно обязательные «образы воспоминания» и предпочитаем понятие «фигуры» понятию «образа» потому, что оно может относиться не только к иконической, но, например, и к нарративной форме», Ассман 2004: 39.

իմաստով: Քանի որ կոլեկտիվ հիշողությունները հստակ ուղղորդված են, ստեղծվում են բյուրեղացման կետեր: Հիշողությունները բովանդակում են ժամանակի ցուցիչը և՛ այն պատճառով, որ կապված են հնագույն ու արտառոց իրադարձությունների հետ, և՛ այն պատճառով, որ հիշողությունը ռիթմիկ բնույթ ունի: Օրինակ, տոների տարեկան շրջանն արտացոլում է կոլեկտիվ վերապրած ժամանակը, լինի դա քաղաքացիական, կրոնական, գյուղացիական կամ ռազմական տոմարը⁵⁰, ինչպես օրինակ՝ Եգիպտոսում Օսիրիսի վերածնունդը կամ Միջագետքում Դոմուզիի և Ինանայի՝ դժոխքից վերադարձի տոնը⁵¹:

Նույն միտումը պահպանվել է բարձրագույն առասպելաբանական համակարգերում՝ զրադաշտականությունից մինչև քրիստոնեություն: *«Աշխարհագրական ճգնաժամի մեջ գտնվելով և անկում ապրելով, բայց լինելով սրբացված (քրմականացված) և անշարժ քաղաքակրթություն՝ եգիպտացի, բաբելոնացի, փյունիկեցի և հուդայական մտավորականները հետհայացք գցեցին նախնական ժամանակներին: Էվկլիդեսի և Արքիմեդի ժամանակակիցները լինելով՝ նրանք խոսում էին Արրահամից և Օանեսից»⁵²:*

⁵⁰ **Ассман 2004:** 39-40.

⁵¹ **Cohen 1993:** 474.

⁵² **Bickerman 1988:** 218, Oanes անունով առասպելական կերպարի մասին տեղեկությունները պահպանվել են Բերոսոսի «Բաբելոնական պատմության» մեջ: Այն կրկնակի՝ մարդու և ձկան գլխով ու մարդու և ձկան մարմնով էակ էր, որը մարդկանց սովորեցրեց գիր ու մաթեմատիկա, սովորեցրեց նաև ապրել քաղաքներում, օրենքներ հաստատել, տաճարներ հիմնել և այլն: Հայերեն և լատիներեն տարբերակներում՝ «ովան», «oan»: Տե՛ս **Եսեբի Պամփիլեայ Կեսարացույ** ժամանակակաճք երկմասնեայ, Մասն Ա, էջ 10 (օնլայն՝ էջ 43), http://greenstone.flib.sci.am/gsd/collect/armbook/books/evsebi1818_index.htm

Ժամանակ և պետականություն

Հիշողության և ժամանակի զգացողության զարգացման համար մեծ նշանակություն ունի կենտրոնացված իշխանության՝ պետականության ձևավորումը:

Պետության ձևավորած վարչակարգը ժամանակի հետ կիրառական հարաբերություններ է հաստատում. ժամանակն այստեղ պրակտիկ գործիք է հողագործական աշխատանքների անցկացման և կազմակերպման համար, այդ պատճառով էլ այն նույնպես համակարգվում, տրոհվում և միասնականացվում է. ծնվում է վարչական ժամանակն իր արհեստական ժամերով ու ամիսներով⁵³:

«Ակեֆալ» հասարակություններում պարմական հիշողությունները հիմնականում բովանդակում են մի քանի սերունդների հիշողություն՝ կորչելով անորոշ, «առասպելական» հնության մեջ, հնություն, որում բոլոր իրադարձությունները միևնույն ժամանակային մակարդակի վրա են»⁵⁴:

Պատմականության ձևավորման համար անհրաժեշտ էր գոնե նվազագույն չափով դուրս գալ նախապետական ծանրաշարժ կացութաձևի սահմաններից⁵⁵: Իսկ մինչ այդ պատմականություն որպես այդպիսին դեռ չկա. պատմության գաղափարը դեռ գոյություն չունի⁵⁶: Պատմական գիտակցության ձևավորման համար անհրաժեշտ են երեք նախադրյալներ՝ ավանդության և ազատության միջև դիալեկտիկայի գիտակցումը, անցյալն իրապես ճանաչելու ձգտումը և մարդկային գործունեու-

⁵³ Maiocchi 2019: 407.

⁵⁴ Ассман 2004: 74-75.

⁵⁵ Лосев 1977: 37.

⁵⁶ Коллингвуд 1980: 16.

թյան իմաստնությունը: Այս դարաշրջանում հիմնարար այս երեք տարրերը դեռ չեն ձևավորվել⁵⁷:

Պետության ձևավորումից հետո կենտրոնացված իշխանությունը վերաքննում է անցյալը և կառուցում իր համար ներկան՝ հուշարձաններով, դամբարաններով, արխիվներով և այլնով: Այս պաշտոնական, քաղաքական-գաղափարական համատեքստին են պատկանում Հին Արևելքից մեզ հասած բոլոր պատմական աղբյուրները⁵⁸, որոնք պատմական են, բայց ոչ պատմագիտական՝ «*իշխանությունը լեզվորհմացվել է ռեպրոսպեկտիվ, հավերժացել պրոսպեկտիվ*»⁵⁹:

Գճային զարգացման հին եգիպտական մոդելը

Փորձենք ներկայացնել ժամանակի և պատմական գործընթացի մասին հին եգիպտական պատկերացումները եգիպտական առասպելամտածողության համատեքստում:

Հին եգիպտական կրոնական համակարգը վերջնականապես ձևավորվեց մ.թ.ա. II հազարամյակի վերջում: Այն, ինչպես և միջագետքյանը, խեթականը և այլն, պատկանում է այսպես կոչված «առաջնային կրոնական համակարգերի» շարքին, այսինքն՝ այն կրոնական համակարգերի, որոնք թեև իրենց պատկերացումներում որոշակի հետևողականություն և համալիր բնույթ ունեն, սակայն դեռ չեն ստեղծել իրենց փակ աստվածաբանական-բարոյագիտական ինքնապարփակ համակարգը: Նրանք ավելի շատ կարող են ներկայանալ որպես բարձր զարգացած առասպելաբանական, քան թե կրոնական համակարգեր: Այս համակարգերի հիմնական

⁵⁷ Алесин 2014: 194

⁵⁸ Ассман 2004: 75.

⁵⁹ Строгеецкий 2006: 357.

գծերի (*ո՛չ դոգմատիզմի*) կազմավորման ժամանակ այլ առասպելաբանական տարրերի հանդեպ անհանդուրժողականություն կամ արհեստական սահմանափակումներ չեն նկատվում: Նման կրոնական համակարգերն առանձնահատուկ են, բայց ոչ դոգմատիկ:

Որպեսզի առասպելը դառնա դոգմա, պետք է կատարել ցանկացած մտային նախադրյալի առաջին պայմանը՝ առանձնացնել, սահմանափակել այդ առասպելը նույն իրադարձության մասին պատմող մյուս առասպելից և հաստատել այն որպես միակ ճշմարիտն ու անհրաժեշտը⁶⁰, այլ կերպ ասած՝ պետք է առաջին պլան մղել որոշակի գաղափարը՝ ապագա կրոնական համակարգի կմախքը, որը հարուստ առասպելաբանական գինանոցից կընտրի առասպելաբանական այն սյուժեները, որոնք առավելագույնս համապատասխան են այդ գաղափարի հետագա զարգացման համար: Իհարկե, դա բարդ աշխատանք է, որը պահանջում է քրմերի բազմաթիվ սերունդների լարված մտավոր աշխատանք, այդուհանդերձ կրոնը, եթե այն ընկալենք որպես մաքուր բարոյաստվածաբանական աշխարհատեսություն, երբեք, նույնիսկ մեր օրերում, էլ չասած առաջին կրոնական համակարգերի ձևավորման փուլում, չի առանձնացել իր առասպելաբանական աստառից. *«Մեր առջև կարծես տնտեսող դերձակ լինի նստած, որը մի հագուստը վերափոխում է ուրիշ հագուստի՝ լաթի որևէ կտոր դեն չնետելով: Կթվա, որ որոշ մաշված կտորներ կտրվել-հանվել են, բայց դրանք միշտ էլ կարող եք գտնել զգեստի աստառի կամ գրպանների ներսում»*⁶¹:

⁶⁰ Лосев 2001: 132.

⁶¹ Фрейденберг 1998: 169.

Եգիպտական՝ ժամանակի և հավերժության մասին մեծ թվով ուսումնասիրություններ կան⁶²: Մեզ այս պարագայում հետաքրքրում է ժամանակ հասկացության մեջ շարժման առկայությունը կամ բացակայությունը:

Այսպես, եգիպտական աշխարհատեսության մեջ մենք տեսնում ենք հարյուրամյակների ընթացքում մանրամասն մշակված համակարգ՝ ժամանակի ուրույն հայեցակարգով, որի առանցքում Maat հասկացությունն է՝ երկրի վրա տիրող բացարձակ խաղաղությունը և բնության կատարյալ ներդաշնակությունը⁶³: Maat-ը վերահսկում է ամեն ինչ և ներառում է մարդկանց, առարկաների, բնության և տիեզերական երևույթների աշխարհը: Maat-ը արարման իմաստն է, որին այժմյան աշխարհն արդեն չի համապատասխանում: Եվ թե՛ շարքային եգիպտացու, թե՛ փարավոնի ջանքերն ուղղված էին այդ իմաստի նախնական լիակատարությունը վերականգնելուն և գործողությունների մեջ մարմնավորելուն⁶⁴:

Ըստ այդմ եգիպտական «ժամանակը» կարող էր լինել ժամանակ-**նեխեխ** (nHH) կամ ժամանակ-**ջեթ** (Dt):

Նեխեխը կապված էր արևի շրջապտույտի հետ, դատարիների, տարվա եղանակների, ամիսների, օրերի անընդհատ բաբախող, զարկահոսող հոսքն է⁶⁵: Ծեսերի

⁶² Եգիպտական ժամանակային կատեգորիաների մասին ընդարձակ գրականության շրջանակներում ուսումնասիրվել են եգիպտական հավերժություն հասկացության, ժամանակի ցիկլային և գծային ուղղվածության, այդ կատեգորիաների լեզվական արտահայտման դժվարությունների և այլ հարցեր, տե՛ս Кучинов 2011: 47.

⁶³ Kákosy 1964: 206.

⁶⁴ Ассман 1999: 19.

⁶⁵ Նույն տեղում, 19:

ժամանակ պարբերաբար գործողությունների միևնույն համալիրը կրկնելով՝ եգիպտացին ժամանակը վերադարձնում է իր նախնական վիճակին և կարծես չեզոքացնում նրան՝ հար և նման առասպելամտածողության օրենքներով ապրող մյուս մշակույթներին⁶⁶:

Մյուսը ժամանակ-ջեթն է: Եթե ժամանակ-նեխեխն **անցնում է, գնում է**, ապա ժամանակ-ջեթն ընդհակառակը՝ **շարունակվում է, տևում**: Դա այն ժամանակն է, երբ պահպանվում է ավարտվածը, այն, ինչ իրականացվել է ժամանակի նեխեխն հոսքում և այժմ փոխակերպվել է ժամանակի մեկ այլ ձևի, որում չկա ոչ մի փոփոխություն և չկա որևէ շարժում⁶⁷:

Ըստ այդմ, եգիպտական ժամանակը դիմադրել է ու բաղկացած մեծ և փոքր շրջափուլերից, ինչպես օրինակ՝ Սոտիսի 1450-ամյա շրջափուլը⁶⁸, Օսիրիսի մահը՝ «մեծ հանցանքն» ու «աղետը», իրերի բնականոն ընթացքի խախտումը⁶⁹ և վերածնունդը, բարենպաստ (աստվածների հետ բարի հարաբերություններով բնորոշվող «ուկեդարեր») և բեկումնային (աստվածների երես թեքելու և աղետների փուլեր) փուլերի ցիկլիկ հերթագայությունը⁷⁰, փարավոնի մահը, տարվա և օրվա ավարտը և այլն:

«Աշխարհի վերջ» հասկացությունը եգիպտական աշխարհատեսության հանդեպ միայն պայմանականորեն

⁶⁶ **Նույն տեղում**, 123:

⁶⁷ **Նույն տեղում**, 121:

⁶⁸ Եգիպտական տոմարի առաջին օրը համընկնում էր Սիրիուս աստղի (եգիպտերեն Սոպդեթ, հունարեն՝ Սոտիս) աստղի հելիական ծագմանը, որը տեղի էր ունենում 4 տարի անընդմեջ 1450-1460 տարին մեկ: Մանրամասն տե՛ս **Ладынин, Немировский 2001**.

⁶⁹ **Васильева 2009**: 30.

⁷⁰ **Банщикова 2013**: 26; **Ладынин 2015**:13-14.

կարող է կիրառվել, և խոսքն էլ ոչ թե հինկտակարանյան աշխարհի վերջի, այլ հերթական տիեզերական ցիկլի խզման վտանգի մասին է⁷¹. այդ ցիկլը սկսվել է նախնական Նուն օվկիանոսի նյութից Ատումի արարչագործությունից ու կավարտվի ինչ-որ ժամանակ, և բոլոր էությունները կկործանվեն ու կվերադառնան նույն օվկիանոսի մեջ⁷²:

Դատելով «Մեռյալների գրքից», որը վերջնականապես ձևավորվել է Նոր թագավորության շրջանում, ինչ-որ մի ժամանակ բոլոր կենդանի էակները և առարկաները պետք է վերածվեն անշունչ միատարր մատերիայի, և ողջ են մնալու միայն օձի տեսք ստացած արարիչ Ռան ու Օսիրիսը: Դա էլ լինելու է աշխարհի վերջը:

«Մեռյալների գրքի» 175-րդ գլխում պահպանվել է Օսիրիսի և Ատումի երկխոսությունը, որտեղ ուշագրավ տողեր կան.

Ատումը պատասխանում է Օսիրիսի «Որքա՞ն է կյանքի տևողությունը» հարցին. «Դու (նախատեսված ես լինելու) միլիոնավոր փարիներ... Եվ ես կոչնչացնեմ այն ամենը, ինչ ստեղծել եմ: Երկիրն այս կրկին կվերադառնա խորխորափի (քառսի) և ջրհեղեղի, ինչպես ի սկզբանե էր: Միայն ես և Օսիրիսը ողջ կմնանք այն բանից հետո, երբ ես օձի տեսք կընդունեմ, որոնց մարդիկ մինչ այդ չգիտեին, և աստվածները չէին տեսել»⁷³:

⁷¹ Васильева 2009: 31.

⁷² Ладынин 2015: 8.

⁷³ Allen 1974: 184. “What is a lifetime of life?” says (Osiris). “Thou art (destined) for millions of millions (of years), a lifetime of millions (of years). I have caused that he (i.e., thy successor) send out the Elders. And I will destroy all that I have made. This land shall return into the Deep, into the flood, as it was aforesaid. (Only) I shall survive together with Osiris, after I have assumed my forms of other (snakes) which men know not and gods see not. How good is

Դատելով այն հանգամանքից, որ այս դրվագը եգիպտական աշխարհատեսության մեջ զարգացում չապրեց, կարելի է ենթադրել, որ այն զարգացման մայրուղուց գլխավոր գծից դուրս էր: Հին եգիպտացիներին բնորոշ էր կենսական պրագմատիզմը, որի շրջանակներում ի սկզբանե անիմաստ էր քննարկել այն հարցերը, որոնք այս պահին անհնար է ուսումնասիրել⁷⁴: Հակառակ դրան՝ մանրամասն մշակված են անդրշիրիմյան աշխարհում անհատի գոյության հարցերը. մ.թ.ա. III հազ. Վերջում ի հայտ է գալիս դրան նվիրված տեքստերի մի բազմություն, որոնք մ.թ.ա. II հազ. կեսերին ստանում են մանրակրկիտ մշակում՝ ընդհուպ մինչև պարզունակ համակարգում: Այն աստիճան, որ հենց անդրշիրիմյան աշխարհի ավելի մեծ «ակտուալությունը», մահացածների և նախնիների պաշտամունքը և մահացած փարավոնների հավուր պատշաճի հիշատակումներն են դրդել ստեղծել մահացած փարավոնների արքայացանկեր⁷⁵:

Եգիպտացիների վերացարկման ամենաբարձր մակարդակը կյանքը որպես *բա-ի* և մարմնի միավորում պատկերացնելն էր, այսինքն՝ որպես «հավերժ կյանք», որի մեջ ներառված են նաև մահացածները: Ժամանակը նրանց ընկալմամբ այդ հավերժական կյանքի իրադարձությունների ընթացքն է: Ոչ թե հունական գոյը, լինելիությունը, ոչ հին հնդկական վերամարմնավորումներից ազատումը, այլ հենց ակտուալ «կյանքը»: Ոչ թե հավեր-

what I have done for Osiris, more than (for) all the (other) gods; for I have given him the desert, the silent land, and his son Horus as heir upon his throne that is in the Isle of Flame. I have made his (throne in) the bark of millions (of years), while Horus abides on his façade (i.e., in his earthly palace) in order to establish his monuments”.

⁷⁴ **Ладынин 2015**: 9.

⁷⁵ **Банщикова 2013**: 26.

ժողովունն առհասարակ, այլ կյանքի անընդհատելիությունը, որին սովորական մարդն ակտիվ մասնակցություն է բերում, և «կյանքի փրկությունն» այստեղ ոչ թե Փրկության պատմության վերջնական արդյունքն է, այլ խնդիր, որը լուծվում է ծեսի օգնությամբ⁷⁶:

Եթե այս հայեցակարգի ներսում փոփոխություններ կային էլ, ապա նրանք հիմնականում բխում էին եգիպտական առասպելաբանության ոչ դոգմատիկ բնույթից և մեկ երևույթի համար առավել առասպելաբանական հասկացություններ գտնելու ձգտումից⁷⁷:

Ժամանակի մասին պատկերացումներին սերտաճած են պատմական գործընթացի, առհասարակ պատմության մասին պատկերացումները: Պետք է հաշվի առնել, որ Հին Եգիպտոսի պատմությունն իրենց իսկ եգիպտացիների համար խոր անցյալ էր և ըստ այդմ էլ ենթակա համընթաց ձևավորվող գաղափարախոսությանը: Իրական պատմությունից կարող էր մի բաղադրիչ մնալ, որը կծաղկեցվեր այդ պահին արդիական պատմողական կամ ֆոլկլորային լրացումներով, սյուժեներով և այլն:

Ժամանակային այդ ահռելի ժառանգությունը, որի հետ եգիպտացիները գործ ունեին, ստիպել է նրանց առաջ քաշել եգիպտական պատմության մեջ կրկնվող դարակազմիկ իրադարձությունների հստակ սխեմա: Այն է՝ *«ոսկեդար», բեկում, օտար նվաճողների հարձակում, Եգիպտոսի գրավում, պայքար փարավոնի գլխավորությամբ, ոսկեդարյան նոր դինաստիայի հիմնադրում,*

⁷⁶ Ассман 1999:127.

⁷⁷ Антес 1977: 61-62.

առավել ընդհանուր՝ *maat*-ի համընդհանուր կործանում - *maat*-ի վերականգնում⁷⁸:

Ըստ էության եգիպտական պատումների դեպքում մենք ականատես ենք պատմական անցքերի առասպելացմանը, ինչը միանգամայն համապատասխանում է այդ շրջանի հասարակագիտական ընկալումներին:

Աղավաղումները մեծ են, բայց դրանք ներքին տրամաբանություն ունեն և բխում են ոչ թե անցյալը մոռանալուց, այլ անցյալի մի շարք իրադարձություններ սխալ մեկնաբանելուց. նրանց հիմքում վերաբերմունքն է նախորդ թագավորությունների հուշարձաններին՝ որպես եգիպտական պատմության կարևորագույն իրադարձությունների⁷⁹:

Եգիպտական աշխարհընկալումը և պատմագրական ավանդույթը ստատիկ են, դինամիկա եթե լիներ էլ, ապա մնալու էր բուրգերի ճնշող ստատիկայի տակ: Մանեթոնի գրած պատմության հիմքում էլ անցյալի հանդեպ ստատիկ պատկերացումն է.⁸⁰ «Նրանց աշխարհը հիմնականում սրատրիկ էր և անփոփոխ, Արարչի ձեռքերից պատրաստի դուրս եկած, պատմական իրադարձությունները ոչ այլ ինչ են, քան հաստատված կարգի մակերեսային խախտումներ կամ էական նշանակություն չունեցող կրկնվող իրադարձություններ»⁸¹:

Այստեղ չկա ներքին զարգացման հայեցակարգ. եգիպտացիների աշխարհատեսության մեջ իրենց պետությունն իր բոլոր հատկանիշներով ստեղծվել է անմիջապես աշխարհի ստեղծման պահին, իսկ դեմիուրգ-

⁷⁸ Այս հայեցակարգի մասին տե՛ս *Ладынин 2016*.

⁷⁹ *Ладынин 2018*: 18.

⁸⁰ *Dillery 2007*: 209.

⁸¹ *Уитрой 2003*: 76.

աստվածն էլ առաջին տիրակալն է եղել: Այդ պահին Maat-ն էլ իջնում է երկնքից, և նրանով լցվածությունը համատարած է, սակայն միաժամանակ էլ սկսում է ի հայտ գալ ու կուտակվել Maat-ին հակադրվող isefet-ը (izft)՝ նորմ հանդիսացող բնական և սոցիալական երեվոյթների որակների հակադարձումը⁸²:

Դժվար է ասել՝ մինչև Մանեթոնի աշխատությունը եգիպտացիները ստեղծե՞լ են արդյոք ամփոփ որևէ աշխատություն. եգիպտական պատմական նկարագրությունները պատմական բնույթի աղքատիկ տվյալների (առաջին հերթին՝ արքայացանկերի) և արդեն գոյություն ունեցող գրական-պատմական կոմպոզիցիաների համադրություն⁸³ են՝ բանահյուսական լուրջ բաղադրիչներով⁸⁴, և միայն արքայացուցակներն են օգնում այդ պատումները դասավորել ժամանակագրական կարգով: Եգիպտացիները, ինչպես և այլ արխաիկ մշակույթների ներկայացուցիչներ, «դժվարությամբ էին դիմանում պատմությանը»⁸⁵, և քաղաքակրթական բարձր մակարդակ, պետություն ու գրավոր մշակույթ ունենալով հանդերձ՝ եգիպտացիները պատմությունը ներս չէին թողնում իրենց աշխարհատեսության մեջ՝ սառեցնելով այն⁸⁶: Նրանք Եգիպտոսի անցյալի մասին ստեղծեցին հարուստ ավանդություն, որն այդպես էլ չվերաճեց մեզ համար հասկանալի պատմության նկարագրության, որն իր առջև նպատակ կղներ որևէ մարդկային խմբի կամ

⁸² Ладынин 2015: 9.

⁸³ Dillery 1999: 93.

⁸⁴ Банщикова 2010: 22.

⁸⁵ Элиаде 1987:58.

⁸⁶ Լևի-Ստրոսի «տաք» և «սառը» հասարակությունների քննարկումը տե՛ս Ассман 2004: 72-76:

տարածքի պատմության հետևողական նկարագրությունը: Նման առաջին աշխատանքը գրեց եգիպտացի Մանթոնը հունարեն, հունախոս ընթերցողի համար և հունական պատմական երկերի նմուշները որպես օրինակ աչքի առջև ունենալով⁸⁷:

Դա հատուկ է առասպելամտածողության այն ձևին, որին բնորոշ է ավելի շուտ չգիտակցված, բնագրային վախը ժամանակից և ըստ այդմ էլ պատմությունից: Պատմական գիտակցության և նրա ձևերի ձևավորումը դեռ առջևում է⁸⁸:

Այդուհանդերձ, այս պահին ուսումնասիրողների մեծամասնության կարծիքով Մանթոնի ցուցակն իր ներքին տրամաբանությամբ և ամուր հիմք/հիմնականաբար համարվում է սերված հեղինակին հասու հին եգիպտական ավանդությունից⁸⁹:

Հետաքրքիր է, որ եգիպտական պատմության ցիկլիկ սխեման, ըստ էության, մ.թ.ա. IV դարում վերածվեց շրջանակի, որը, ըստ այս կամ այն գաղափարական ստեղծագործության և լսարանի առանձնահատկությունների, կարող էր լքվել որոշակի բովանդակությամբ: Այդ սխեման Մանթոնի հայտնագործությունը չէ, այն առհասարակ հատուկ է եգիպտական պատմության կարգաբերմանը⁹⁰:

Այդ սխեմայի ներսում դրվագները կարող են տեղափոխվել արքայացանկի երկարությամբ, կոնտամինացիայի ենթարկվել, ցիկլացվել, լրացվել բանահյուսական և արձակագրական դրվագներով, որոնք հետագայում

⁸⁷ Банщикова 2013: 35.

⁸⁸ Барг 1987: 11.

⁸⁹ Ладынин 2015: 16.

⁹⁰ Ладынин 2016: 335.

ընկալվում են որպես պատմական կամ վերափոխվում են ըստ վերոնշյալ սխեմայի ներքին տրամաբանության⁹¹:

Համապատասխանաբար, անցյալի մասին հին եգիպտական ավանդության կարևորագույն գծերից են *արխահիկությունն ու թերզարգացածությունը*, ինչն արտահայտվում է աղբյուրների հանդեպ քննադատական վերաբերմունքի պակասով, և *բազմատարբերակայնությունը*⁹²՝ այդ անցյալի զանազան տարբերակների համագոյակցությունը՝ հուսալիության տարբեր աստիճաններով, համեմատաբար բարձր հուսալիությամբ Մանեթոնի մոտ և էականորեն աղճատված՝ Հերոդոտոսի մոտ⁹²:

Շարժընթացը կրկին շրջանակի ներսում է. սյուժեն զարգանում է՝ հասնելով Maat-ի խախտման, որը վերականգնվում է պայքարի միջոցով: Եգիպտական աշխարհատեսությանը հատուկ է դինամիկան, որը սահմանափակված է որոշակի և անփոփոխ շրջանակներով⁹³:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Եւեբի Պամփիլեայ Կեսարացոյ Ժամանակականք երկմասնեայ: Մասն Ա-Բ: Ժամանակագրութիւն պատմական = Chronicon bipartitum, by Եւեբիոս Պամփիլիոս Կեսարացի: Ավգերեան, Մկրտիչ Հայրապետի. Վէնէտիկ: Ս. Ղազար, 1818:

Алесин И.И. 2014, Историческое сознание как продукт историзма, «Научные ведомости», № 16 (187), выпуск 29, с. 190-196.

Антес Р. 1977, Мифология в древнем Египте, в сб. Мифологии древнего мира (пер. с англ. и предисл. И.М. Дьяконова),

⁹¹ Банщикова 2013: 30-31.

⁹² Банщикова 2010: 22.

⁹³ Ладынин 2018: 6-7.

Москва, Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 436 с.

- Ассман А., Ассман Я. 2001**, Канон и цензура. В сб. Немецкое философское литературоведение наших дней: Антология, СПб, Изд-во Санкт-Петербургского университета, 552 с.
- Ассман Я. 1999**, Египет, Теология и благочестие ранней цивилизации, Москва, Изд-во «Присцельс», 365 с.
- Ассман Я. 2004**, Культурная память: письмо, память в прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности, Москва, 368 с.
- Банщикова А.А. 2010**, Переломные эпохи в исторической традиции и сознании древних египтян (по источникам конца II тыс. до н. э. - I тыс. н. э.), Автореферат диссертации, Москва.
- Банщикова А.А. 2013**, Историописание без истории: египетское восприятие прошлого и его фиксация, В кн. Древнейшие государства Восточной Европы, Зарождение историописания в обществах Древности и Средневековья, Москва, Университет Дмитрия Пожарского, 2016, с. 25-37.
- Боас Ф. 1926**, Ум первобытного человека, Москва-Ленинград, Государственное издательство, 154 с.
- Васильева О. 2009**, Гибель Осириса: древнеегипетский «апокалипсис», В сб. Древность: историческое знание и специфика источника, Москва, ИВ РАН, с. 30-32.
- Вейнберг И.П. 1986**, Человек в культуре древнего Ближнего Востока, Москва, «Наука», 208 с.
- Гайденко П. 1991**, Человек и история в экзистенциальной философии К.Ясперса, В кн. Ясперс К., Смысл и назначение истории, Перевод с немецкого, Москва, Политиздат, с. 5-27.
- Гайденко П. 2006**, Время. Длительность. Вечность. Проблема времени в европейской философии и науке, М., Изд-во «Прогресс-Традиция», 464 с.
- Гуревич А.Я. 1999**, Избранные труды в 2 томах, том 2 (Категории средневековой культуры и Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства), СПб, Издательство «Университетская книга», 560 с.
- Гюйо М. 1899**, Происхождение идеи времени, СПб.
- Дараган Н.Я. 1987**, Очерк жизни и творчества Мирча Элиаде, В кн. Элиаде М. 1987, Космос и история, Москва, Изд-во «Прогресс», с. 3-26.

- Дьяконов И.М. 1983**, (под ред.) История Древнего Востока, часть I, Москва, Изд-во «Наука», 534 с.
- Дюркгейм Э. 1998**, Элементарные формы религиозной жизни, В сб. Классики мирового религиоведения. Антология, (История философии в памятниках), Москва, Изд-во «Канон», с. 173-231.
- Жмудь Л.Я. 1988**, О понятии мифологическое мышление, в сб. Жизнь мифа в античности, Материалы научной конференции «Випперовские чтения - 1985», вып. XVIII, в 2-х ч., Москва, Изд-во «Советский художник», с. 287-306.
- Клейн Л.С. 2014**, История антропологических учений, СПб., Изд-во Санкт-Петербургского университета, 744 с.
- Коллингвуд Р.Дж. 1980**, Идея истории, Москва, Изд-во «Наука», 484 с., https://nsu.ru/xmlui/bitstream/handle/nsu/9030/Collingwood_Idea_AutoBio.pdf
- Кузнецов В.Г. 2007**, Словарь философских терминов, Москва, ИНФРА-М, 730 с.
- Кучинов Е. 2011**, Время и вечность в древнеегипетской культуре: феноменологический анализ, В сб. Теория и практика общественного развития (2011, № 7), с. 47-49.
- Ладынин И.А., Немировский А.А. 2001**, Мемфисская стела Аменхотепа II о его втором победоносном походе, В сб. Эпиграфика Востока, Москва, том 26, с. 56-98.
- Ладынин И.А. 2015**, Циклы египетской истории и три тома труда Манефона Севеннитского (I), Вестник древней истории 2015, № 4, с. 8-21.
- Ладынин И.А. 2016**, Циклы египетской истории и три тома труда Манефона Севеннитского (II), Вестник древней истории 76/2 (2016), с. 315-340.
- Ладынин И.А. 2018**, «Парадоксы идеи прогресса» и «культурная память» в древнем Египте (по поводу статьи В.В. Емельянова), В сб. Восток. Афро-Азиатские общества: история и современность, 2018, № 6, с. 6-21.
- Леви-Брюль Л. 1980**, Психология мышления, Москва, Изд-во МГУ, с. 130-140. http://psylib.org.ua/books/_levbr01.htm
- Леви-Стросс К. 1972а**, Структурная антропология, М., Главная редакция восточной литературы, 536 с.

- Леви-Стросс К. 1972b**, Сырое и вареное, В сб. Семиотика и искусствоведение, Москва, Изд-во «Мир», 368 с.
- Лосев А. 1977**, Античная философия истории, Москва, Изд-во «Наука», 208 с.
- Лосев А. 1991**, Диалектика мифа, в кн. Философия, мифология, религия, Москва, Политиздат, с. 21-176.
- Мамардашвили М. 1996**, Появление философии на фоне мифа, Введение в философию, В кн. Необходимость себя, Москва, Изд-во «Лабиринт», с. 7-154., <http://psylib.org.ua/books/mamar02/txt01.htm>
- Мелетинский Е.М. 1972**, Первобытные истоки словесного искусства, в сб. Ранние формы искусства. Москва, Искусство, 1972, с. 149-189.
- Мелетинский Е.М. 1976**, Поэтика мифа, Изд-во «Наука», 407 с.
- Мелетинский Е.М. 1991**, Время мифическое, в Мифы народов мира, том 1, М., Изд-во «Советская энциклопедия», с. 252-253.
- Мелетинский Е. 2011**, Мифологическое мышление, <https://omiliya.org/article/mifologicheskoe-myshlenie-kategorii-mifov-em-meletinskii.html>
- Немировский А.И. 1979**, У истоков исторической мысли, Воронеж, Изд-во Воронежского университета, 209 с.
- Рахманинова М. 2014**, Мифология и мифологическое мышление: генезис и механизмы. Часть 1, <https://runivers.ru/philosophy/logosphere/477058/>
- Рейхенбах Г. 2003** (անգլերեն հրատարակությունը **Reichenbach Н. 1955**, The direction of time, LA, 1955) Направление времени, Москва, Изд-во УРСС, 203 с.
- Строгецкий В.М. 2006**, Проблема становления истории как науки в античности. «Античный мир и археология», Вып. 12. Саратов, с. 351-362. <http://ancientrome.ru/publik/article.htm?a=1353401060>
- Токарев С.А., Мелетинский Е.М. 1991**, Мифология в Мифы народов мира, том 1, Москва, Изд-во Советская энциклопедия, с. 11-20.
- Топоров В.Н. 1991а**, История и мифы, В кн. Мифы народов мира, том 1, Москва, Изд-во Советская энциклопедия, с. 572-574.
- Топоров В.Н. 1991б**, Модель мира, В кн. Мифы народов мира, том 1, Москва, Изд-во Советская энциклопедия, с. 161-164.

- Уитроу Дж. 2003** (английское издание **G.J. Whitrow 1961**, *The Natural Philosophy of Time*), Естественная философия времени, Москва, Изд-во Едиториал УРСС, 400 с.
- Фрейденберг О. 1998**, Миф и литература древности, 2-е изд., Москва, Издательская фирма «Восточная литература», РАН, 800 с.
- Юнг К.Г. 1930**, Архаичный человек (доклад, прочитанный в читательском кружке Геттинген), Цюрих, В кн. К.Г.Юнг. Проблемы души нашего времени. Москва, Изд-во «Прогресс», 1994, с. 158-184. Օնլայն տարբերակը՝ http://psylib.org.ua/books/_yungk02.htm
- Элиаде М. 1987**, Космос и история: избранные работы, Москва, Изд-во «Прогресс», 312 с.
- Allen Th.G. 1974**, *The Book of the Dead*, spell 175, in *The Book of the Dead or Going forth by day*, Ideas of the ancient Egyptians concerning the hereafter as expressed in their own terms, *Studies in Ancient Oriental Civilization*, № 37, The University of Chicago Press, Chicago, 1974, Online <https://oi.uchicago.edu/sites/oi.uchicago.edu/files/uploads/shared/docs/saoc37.pdf>
- Cohen, M.E. 1993**, *Cultic Calendars of the Ancient Near East*, Bethesda, MD: CDL Press, 504 pp.: Օնլայն տարբերակը՝ https://ia800500.us.archive.org/3/items/TheCulticCalendarsOfTheAncientNearEast/Cohen1983_CulticCalendars.pdf
- Dillery J. 1999**, *The First Egyptian Narrative History: Manetho and Greek Historiography*, in *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bd. 127 (1999), pp. 93-116.
- Dillery J. 2007**, *Greek Historians of the Near East: Clío's «Other» Sons*, in *A Companion to Greek and Roman Historiography*, Wiley-Blackwell, pp. 208-212.
- Horyna B. 2019**, *Assman, Jan: Achsenzeit. Eine Archeologie der Moderne*, in «Filozofia», vol. 74, no. 4, Օնլայն տարբերակը՝ https://www.sav.sk/index.php?lang=en&doc=journal-list&part=article_response_page&journal_article_no=16827
- Jaspers K. 2017**, *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte*, Gesamtausgabe, Herausgegeben im Auftrag der Heidelberger Akademie der Wissenschaften und der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen band 10, 284 S., Օնլայն տարբերակը՝ https://www.academia.edu/29231054/The_Origins_of_the_Roman

Cult of Mithras in the Light of New Evidence and Interpretations The Current State of Affairshttps://pdfs.semanticscholar.org/1147/3444c8949e9533144761140689e72b79fc47.pdf?_ga=2.59970541.177385018.1590867104-1860376847.1590867104

Kákósy L. 1964, Ideas about the fallen state of the world in Egyptian religion: decline of the Golden Age, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* Vol. 17, No. 2 (1964), pp. 205-216 (12 pages)

Օնլայն

տարբերակը՝

<https://www.jstor.org/stable/23656852>

Maiocchi M. 2019, Writing in Early Mesopotamia. The Historical Interplay of Technology, Cognition, and Environment, in *Beyond the Meme: Development and Structure in Cultural Evolution*, University of Minnesota Press, pp. 395-424, օնլայն տարբերակը՝

https://www.jstor.org/stable/10.5749/j.ctvnp0krm.13?refreqid=excelsior%3Ab2a85dc2b8d4dba4c1f077db363873e2&seq=1#metadata_info_tab_contents

Schnurer J. 2018, Rezension zu: Jan Assmann: Achsenzeit. Eine Archäologie der Moderne. Verlag C.H. Beck (München), օնլայն տարբերակը՝ <https://www.socialnet.de/rezensionen/25040.php>

Մարիամ Խանզադյան - ՀՀ ԳԱԱ

արևելագիտության ինստիտուտ,

Հին Արևելքի բաժին, գիտաշխատող, mkhanzadyan@orient.sci.am

STATICS AND DYNAMICS: IDEAS OF TIME AND LINEAR DEVELOPMENT OF HISTORY IN ANCIENT NEAR EAST. PART I

Keywords: *linear development of history, cyclical development of history, early state, ancient Egypt, mythology, mythical thinking, ideas of time, Manetho.*

The article discusses the development of ideas about time and history in the ancient Near East, in Egyptian, Mesopotamian

(Sumerian-Akkadian, Babylonian, Assyrian), Hittite-Khurian worldview systems, Zoroastrian and Jewish religions. The idea of linear development of history begins to form within cyclic perceptions of time, reaching its logical end in the first religious systems of Judaism and Zoroastrianism. The first part of article discusses mythical thinking and ideas of time in ancient Egypt.

Mariam Khanzadyan - *Institute of Oriental Studies NAS RA,*
Department of Ancient Orient, Researcher,
mkhazadyan@orient.sci.am